

شمایل‌شناسی پیکره آدم (ع) در نگاره‌های سجده فرشتگان^۱

مهدی محمدزاده^۲

فائزه جواهری^۳

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۹/۱۳

تاریخ تصویب: ۱۳۹۶/۳/۳۰

چکیده

نگارگران مسلمان در دوره‌های مختلف برای ترسیم پیکره پیامبران و ائمه از روش‌های گوناگونی بهره گرفته‌اند که علاوه بر بینش خود نگارگر، به‌نوعی نشان‌دهنده اندیشه‌ها و اعتقادات حامیان در زمان تولید اثر نیز بوده است. در میان حکایات پیامبران و مقدسین، حکایت سجده بردن فرشتگان بر حضرت آدم از جمله صحنه‌هایی است که از سوی نگارگران با رویکردهای متفاوتی در نسخ متعددی به تصویر درآمده است. مقاله حاضر که به روش توصیفی-تحلیلی به بررسی این نگاره‌ها می‌پردازد، تلاش می‌کند تا ضمن معرفی تمام نمونه‌های برجای مانده از این موضوع در نگارگری اسلامی، به استخراج شیوه ارائه پیکره آدم و نوع نشانه‌های بصری مورد استفاده نگارگران در دوره‌های مختلف نیز بپردازد. مطالعات انجام گرفته نشان می‌دهد که نگارگر مسلمان برای نشان دادن شخصیت مقدس و فرازمینی حضرت آدم، علاوه بر استفاده از نمادها و نشانه‌هایی که به‌صورت نشانه‌های قراردادی تقدس در نگارگری اسلامی درآمده، مانند استفاده از هاله مقدس، از عناصر و نشانه‌های دیگری نیز برای القای هر چه بهتر مفاهیم ذهنی خود استفاده کرده است. از میان این عناصر می‌توان به تخت و تاج خلیفه الهی، حضور فرشتگان با طبق‌هایی از نور و شعله مقدس و همچنین جایگاه خاص آدم (ع) در ترکیب‌بندی نگاره اشاره کرد.

واژگان کلیدی: پیکره نگاری آدم (ع)، سجده فرشتگان، نگارگری اسلامی

اهداف تحقیق:

بررسی و معرفی نمادها و نشانه‌های تقدس در نگاره‌های سجده فرشتگان در مقابل حضرت آدم رسیدن به نوع اندیشه نگارگران اعصار مختلف در باب حکایت حضرت آدم (ع) سؤال تحقیق:

- ۱- آیا نگارگران در دوره‌های مختلف از الگوی واحدی برای به تصویر درآوردن این صحنه استفاده کرده‌اند؟
- ۲- فراوانی نمادها و نشانه‌های گوناگون تقدس در شمایل‌نگاری حضرت آدم (ع) در نگاره‌های مورد بررسی چگونه بوده است؟

1. DOI: 10.22051/jjh.2017.7610.1034

مقاله حاضر مستخرج از پایان نامه کارشناسی ارشد فائزه جواهری در دانشگاه هنر اسلامی تبریز؛ تحت عنوان: «حکایت آدم و حوا از منظر نگارگری اسلامی» است.

۲. دانشیار دانشگاه هنر اسلامی تبریز، ایران، Mehdim722@yahoo.com

۳. دانشجوی دکتری پژوهش هنر دانشگاه الزهراء، تهران، ایران، نویسنده مسئول، Faezeh_0_1@yahoo.com

مقدمه

تصویرگری روایات دینی اسلامی هرچند که به طور مستقیم و در خود متون مقدس انجام نگرفته است اما هنرمندان اسلامی به روایات ادبی و تاریخی این حکایات توجه ویژه‌ای نشان داده و به کرات به تصویرگری آن‌ها پرداخته‌اند. برخلاف مسیحیان و بودائیان که شمایل‌نگاری یکی از بخش‌های مهم آموزه‌های دینی آن‌ها محسوب می‌شود تا پیش از قرن هشتم ه.ق تصویرگری مضامین مذهبی در میان مسلمانان جایگاهی نداشت. هنرمندان مسلمان سده‌های آغازین عصر اسلامی از هر نوع تجسم مضامین و موضوعات دینی و مذهبی اکراه داشتند. با ورود مغول یعنی در سده ۸ ه.ق بسیاری از سنت‌های فرهنگی و هنری بودائیان و مسیحیان که حاکمان مغول ایلخانی را متأثر کرده بود، وارد فرهنگ اسلامی به‌ویژه در ایران شد. از این زمان به بعد موضوعات دینی و مذهبی به کرات مورد توجه هنرمندان مسلمان قرار گرفت. حکایت آفرینش آدم (ع) و سجده کردن فرشتگان بر آن حضرت در ابتدای آفرینش، موضوعی است که در حوزه ادبیات، بسیاری از کتب و متون قدیمی به آن پرداخته‌اند. وجود نمونه‌های ادبی مختلف باعث شده تا نگارگران زیادی نیز به تصویر کردن این مضمون علاقه نشان دهند. نوع قرائت هنرمندان مسلمان از این حکایت و نشانه‌هایی که برای به تصویر کشیدن شخصیت اصلی این حکایت یعنی حضرت آدم استفاده کرده‌اند، می‌تواند تا حدودی نشان‌دهنده نوع بینش و اندیشه آنان درباره این حکایت دینی باشد.

پیشینه پژوهش

کتاب‌ها و یا مقاله‌هایی در مورد حکایت آدم و حوا وجود دارد که غالباً از منظر دینی - مذهبی و یا ادبی این حکایت را بررسی کرده‌اند. از جمله کتاب بازخوانی قصه خلقت به قلم یوسفی اشکوری (۱۳۷۷) که دیدگاه‌های مختلفی را درباره خلقت آدم (ع) بیان می‌کند و یا پژوهشی در جلوه‌های هنری داستان‌های قرآن (۱۳۸۶) که شخصیت‌پردازی در قصص قرآن را از لحاظ ادبی مورد بررسی قرار می‌دهد. مقاله‌هایی نیز در این باب در حوزه نگارگری می‌توان مثال زد چون «زیبایی‌شناسی نگاره‌های داستان حضرت آدم در نسخ خطی عهد صفوی» (۱۳۸۷) که بیشتر به توصیف نگاره‌های محدودی از این حکایت در عهد صفوی می‌پردازد. مقاله دیگر «نمونه آثار نگارگری اسلامی با روایت آدم و حوا» (۱۳۸۹) است که تعدادی از

نگاره‌های مربوط به این حکایت را با روش توصیفی به‌عنوان نمونه‌هایی از نگارگری اسلامی معرفی می‌کند. و می‌توان گفت تاکنون پیکره حضرت آدم (ع) از منظر شمایل‌شناسی و بررسی نشانه‌های تقدس در نگاره‌های این مضمون مورد مطالعه قرار نگرفته است. در این مقاله سعی شده تا با شمایل‌شناسی پیکره حضرت آدم (ع) در نگاره‌های مربوط به مضمون سجده فرشتگان بر حضرت آدم (ع) و بررسی نشانه‌ها و نمادهایی که برای قدسی نشان دادن این شخصیت در نگاره‌های برجای مانده وجود دارد، به نوع اندیشه نگارگران مسلمان و عناصر بصری و نمادین مورد استفاده آنان دست‌یافت. از این رو در مقاله حاضر ابتدا به بیان این حکایت در قرآن و سپس قصص الانبیاء که به‌عنوان دو منبع مهم برای الهام نگارگران مسلمان می‌توان از آن‌ها نام برد، پرداخته می‌شود و سپس عناصر بصری مورد استفاده نگارگران در این نگاره‌ها مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

روش تحقیق

مقاله حاضر به روش توصیفی - تحلیلی و با رویکرد کاربردی به شمایل‌شناسی و تحلیل پیکره آدم (ع) در نگاره‌های برجای مانده از مضمون سجده فرشتگان در مقابل او، در نگارگری ایرانی اسلامی می‌پردازد.

روایت ادبی قصه

همان‌طور که اشاره شد حکایت سجده بردن فرشتگان بر حضرت آدم (ع) غیر از قرآن کریم در نسخ ادبی و مذهبی دیگری نیز آمده است. دین اسلام نخستین خلق هنری خود را از طریق قرآن کریم به جهان و بشریت اعلام کرده است. تصویر هنری در قرآن کریم دارای ارزش هنری، معرفتی و احساسی خاصی است که می‌تواند واقعیت‌ها و حوادث مختلف را به صورت محسوس به مخاطبان ارائه نماید. در واقع تصویر هنری عنصری اساسی از عناصر بیان است. (موسوی لر و یاقوتی، ۱۳۹۴: ۳۲) برداشت هنرمندان از آیات و حکایات تصویری قرآن کریم نیز به‌گونه‌ای بیان همان حوادث و واقعیت‌هایی است که با تخیل نگارگر درآمیخته و به بیانی هنری رسیده است. از این رو برای مطالعه منابع متنی نگاره‌های مورد نظر ابتدا به بیان این حکایت در قرآن و سپس در قصص الانبیاء پرداخته می‌شود. داستان آفرینش آدم (ع) در قرآن، با گفتگو بین خداوند و فرشتگان آغاز می‌شود. در ترجمه آیه سی سوره بقره می‌خوانیم «به

یاد آر آنگاه که پروردگار تو به ملائکه فرمود: من در زمین خلیفه‌ای برگمارم و ملائکه گفتند پروردگارا می‌خواهی کسانی را بگماری که فساد کنند در زمین و خون‌ها بریزند و حال آنکه ما خود تو را تسبیح و تقدیس می‌کنیم، خداوند فرمود من می‌دانم چیزی (از خلقت بشر) که شما نمی‌دانید. سپس در آیات بعدی پس از آگاه ساختن آدم (ع) به علم اسماء از فرشتگان می‌خواهد که بر او سجده کنند و همه سجده می‌کنند جز شیطان. خداوند خلیفه و جانشین خود در روی زمین را به همگان معرفی می‌کند و او را از خاک می‌آفریند و طبق آیه بیست‌ونهم سوره حجر، از روح خود در آن می‌دمد. هنگامی که خداوند از فرشتگان می‌خواهد که بر آدم سجده کنند، تنها شیطان از این کار سر باز می‌زند.

باوجودی که حکایت سجده بردن فرشتگان بر حضرت آدم در قصص الانبیاء بر پایه حکایات قرآن است اما با اندکی تفاوت در مقایسه با قرآن بیان شده است. در قصص الانبیاء نیشابوری این‌گونه آمده است که: خداوند، آدم (ع) را در کمال قدرت بیافرید و هفت روز آدم به همین حال بود تا اینکه حق تعالی از بهشت برای او تختی از زر سرخ فرستاد به همراه تاج و لباس حریر. او بر تخت نشست و تاج بر سر گذاشت و لباس را ببوشید و آنگاه هفتصد هزار فرشته‌ای را که همراه ابلیس در زمین بودند امر کرد که در برابر آدم (ع) سجده کنند. همه در مقابل تخت آدم (ع) به‌صاف ایستادند و سپس همه سجده کردند مگر ابلیس که نافرمانی کرد. پس از اینکه خداوند به آدم (ع) علم اسماء را آموخت و فرشتگان فضل و کرامت او را دریافتند، خداوند به فرشتگان امر کرد که تخت آدم (ع) را به بهشت بیاورند.

روایت تصویری قصه:

همان‌طور که اشاره شد وجود این حکایت در نسخ ادبی متفاوت، نگارگران مسلمان دوره‌های مختلف را بر آن داشته تا مضمون سجده بردن فرشتگان بر حضرت آدم (ع) را به زیبایی در این نسخه‌ها به تصویر درآورند. از این میان نسخ می‌توان به نسخ متعددی از قصص الانبیاء، حبیب السیر، مجالس العشاق، نجات الانس، فالنامه، تاریخ طبری و... اشاره کرد. تعداد ۱۰ نگاره متفاوت از این مضمون شناسایی شده است که در ده نسخه متفاوت از کتب مذکور برجای مانده‌اند. یکی از این کتب همان‌طور که اشاره شد قصص الانبیاء نیشابوری است که تاکنون بیست‌ویک نسخه از آن در موزه‌های سراسر دنیا شناسایی شده‌اند. تعدادی از

نسخه‌های این کتاب در مکتب نگارگری قزوین عهد صفوی تصویرسازی شده‌اند. می‌توان این‌گونه برداشت کرد که این نسخه‌ها تحت حمایت شاه‌تهماسب و در زمانی که گرایش‌های ذهنی و مذهبی او تغییر یافت و زهد و تقوای پیشه کرد نسخه‌برداری شده‌اند. (آژند، ۱۳۸۴: ۱۹۱) تمامی نگاره‌های برجای مانده مربوط به قرن ۹ تا ۱۱ هجری قمری بوده و در هر نسخه تنها یک تصویر مرتبط با موضوع مورد بحث وجود دارد. می‌توان گفت قدیمی‌ترین نگاره از این مضمون مربوط به نگارگری مکتب هرات و نسخه تاریخ طبری است که تعدادی از نگاره‌های آن را به پیر احمد باغشمالی نسبت داده‌اند. (جدول شماره ۱)

جدول ۱ - نگاره‌های برجای مانده از مضمون سجده فرشتگان در برابر حضرت آدم (ع)

شماره	نسخه	تاریخ	نگاره‌های مرتبط با موضوع	شماره ثبت و محل نگهداری
۱	تاریخ طبری	۹ ه.ق	۱	B۲۸۲ توپقایی سرای استانبول
۲	قصص الانبیاء	۱۰ ه.ق	۱	H۱۲۲۷ توپقایی سرای استانبول
۳	قصص الانبیاء	۱۰ ه.ق	۱	B۲۴۹ توپقایی سرای استانبول
۴	نجات الانس جامی	۱۱ ه.ق	۱	مجموعه پوزی
۵	مجالس العشاق	-	۱	۷۷۵ متمم فارسی - کتابخانه ملی پاریس
۶	قصص الانبیاء	۱۰ ه.ق	۱	۱۳۱۳ کتابخانه ملی پاریس
۷	قصص الانبیاء	۱۰ ه.ق	۱	H۹۸۰ کتابخانه سلیمانیه، استانبول
۸	حبیب السیر	۱۱ ه.ق	۱	۲۲۳۷ مجموعه کاخ گلستان
۹	مجالس العشاق	۱۰ ه.ق	۱	بریتیش لایبری لندن
۱۰	-	۱۰ ه.ق	۱	موزه لوور پاریس

در نگاره‌های برجای مانده از مضمون سجده کردن فرشتگان بر حضرت آدم قرائت‌های متفاوتی از سوی نگارگران مشاهده می‌شود. بر این اساس رویکرد نگارگران به شمایل‌نگاری حضرت آدم، این نگاره‌ها را می‌توان در سه گروه زیر دسته‌بندی نمود:

- حضرت آدم (ع) عریان و برهنه در ابتدای آفرینش
- حضرت آدم (ع) در هیئت پادشاهی که بر تخت نشسته

• حضرت آدم (ع) بنده و مطیع درحالی که بر زمین نشست

شخصیت‌ها و عناصر مختلفی در این بخش از حکایت حضرت آدم وجود دارد که شامل آدم (ع)، شیطان، فرشتگان، بهشت و مفاهیمی چون خلیفه الهی، اطاعت، تسلیم و نافرمانی هستند. نگارگران مسلمان برای نشان دادن هرکدام از این شخصیت‌ها، عناصر و مفاهیم، از نشانه‌ها و نمادهای ویژه‌ای بهره جسته‌اند. اما شخصیت مهم و اصلی این صحنه حضرت آدم است و همان‌طور که اشاره شد نگارگران بر اساس نوع قرائت خود این شخصیت را به گونه‌های متفاوتی به تصویر کشیده‌اند.

۱ - آدم (ع)

آدم (ع) از انبیاء الهی و جانشین خداوند بر روی زمین است، بنابراین او پس از خلقت، خلیفه خداوند بر روی زمین می‌شود. چراکه باری تعالی تمام فرشتگان بارگاه خود را که هزاران سال به عبادت و اطاعت او مشغول بودند به تعظیم بر آدم فرمان می‌دهد. نگارگران به مدد عناصر تصویری ویژه و نحوه ترکیب‌بندی و بیان خاص، سعی در نشان دادن جایگاه آدم در این صحنه می‌نمایند که در ادامه به بررسی نحوه کاربست هرکدام از این موارد می‌پردازیم.

۱-۱- استفاده از هاله مقدس: یکی از نشانه‌هایی که نگارگران برای قدسی نشان دادن آدم (ع) در بسیاری از نگاره‌ها استفاده کرده‌اند، همان شیوه مرسوم شمایل‌نگاری مذهبی، یعنی وجود هاله نور و یا شعله مقدسی است که در اطراف سر حضرت آدم ترسیم شده است. نور همواره در عقاید و باور ایرانیان از جایگاه ویژه‌ای برخوردار بوده است و به‌عنوان نشانه‌ای الهی و ایزدی مورد پرستش قرار گرفته و مقدس شمرده شده است. در تفکر اسلامی، نور پرتو تابنده خداست که جهان را روشن می‌کند. در هنر مذهبی، هاله جلوه‌ای از نور است که دور سر اشخاص مقدس قرار می‌گیرد. این هاله به‌مرور زمان تبدیل به شعله مقدس بارنگ طلایی شده است. نگارگر، شعله مقدس را به‌عنوان نشانه‌ای مفهومی برای تقدس و متفاوت بودن آدم (ع) از دیگر شخصیت‌های حکایت استفاده کرده است.

در ۱۰ نگاره‌ای که با مضمون سجده فرشتگان بر حضرت آدم (ع) به‌دست آمده است تنها ۲ نگاره آدم (ع) را بدون هاله و یا شعله مقدس تصویر کرده‌اند که یکی از آن‌ها نگاره‌ای است که آدم (ع) را عریان در ابتدای آفرینش نشان داده است (تصویر شماره ۱) و نگاره دیگر او را با تاج و تخت خلیفه الهی ترسیم کرده

است درحالی‌که فرشتگان در حال سجده کردن در برابر او هستند. در این نگاره نگارگر نشانه‌های دیگری غیر از هاله مقدس را برای حضرت آدم در نظر گرفته است و حتی برای تأکید بیشتر نام آدم عدم را نیز در کنار تصویر حضرت آدم (ع) نوشته است. (تصویر شماره ۲)

تصویر ۱: حضرت آدم برهنه بر روی زمین، مجالس العشاق، صفوی، ۱۵۶۰ م، کتابخانه ملی پاریس به شماره ۷۷۵ متمم فارسی www.gallica.bnf.fr

تصویر ۲: حضرت آدم (ع) با تاجی بر سر، ایستاده بر تخت خلیفه الهی، تاریخ طبری، ۱۴۱۶ م، موزه توپقاپی، استانبول B۲۸۲. (Sheila R, 1990: 17)

تعداد ۸ نگاره باقیمانده که همگی به قرون ده و اوایل یازده هجری قمری اختصاص دارد، برای نشان دادن تقدس حضرت آدم، او را با شعله مقدس در اطراف سرش به تصویر درآورده‌اند که در ذیل، بخشی از این نگاره‌ها که شمایل حضرت آدم را همراه با شعله

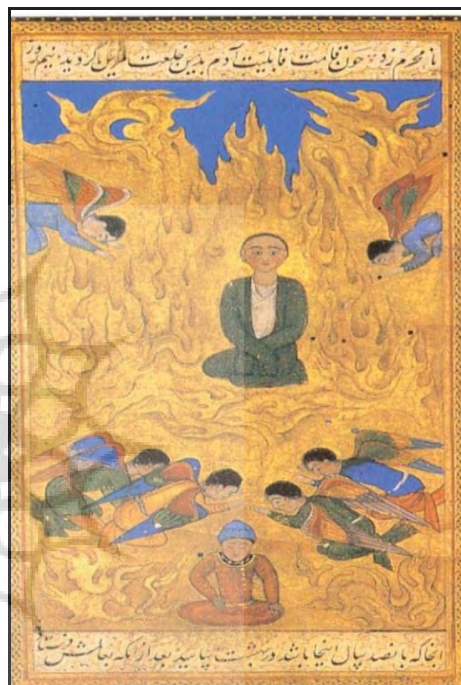

که قصد نگارگر نشان دادن حالت قدسی و معنوی شخصیت حاضر در نگاره بوده است، مثل استفاده از این رنگ برای هاله دور سر انبیا و یا استفاده از آن برای آسمان یا ابرهایی که به فضای قدسی و گاه بهشتی تعلق داشته است.

جدول ۲: شمایل حضرت آدم (ع) همراه با شعله مقدس در نگاره‌های برجای مانده از این مضمون

مقدس نشان می‌دهند در جدولی به نمایش درآمده‌اند. (جدول شماره ۲) استفاده نگارگران از شعله‌های مقدس به عنوان نماد و نشانه‌ای برای پیکره فرازمینی آدم (ع) در نگاره‌ای از این مضمون از حالت هاله دور سر بیرون آمده و سراسر فضای نگاره را پر کرده است و حالتی کاملاً قدسی و آسمانی به نگاره داده است. (تصویر شماره ۳) این نگاره متعلق به نسخه‌ای از تفحات الانس جامی است و احتمالاً یکی از آخرین نقاشی‌های باشکوهی است که در مکتب هرات به اوج شکوفایی رسیده است. (سودآور، ۱۳۸۰: ۲۲۱)

تصویر ۳: آدم (ع) در میان شعله‌های مقدس. تفحات الانس جامی، منسوب به فرهاد، بخارا، ۱۰۵۶ ه.ق، مجموعه پوزی (سودآور، ۱۳۸۰: ۲۲۱).

حضرت آدم (ع) در این نگاره در اطراف سرش شعله مقدس ندارد و از تاج و تخت هم خبری نیست، اما نگارگر با تصویر آسمان لاجوردی که سمبلی از فضای لایتناهی است و لباسی سبزرنگ آدم (ع) در میان شعله‌های طلایی و در نهایت تجسم فضایی نورانی در اطراف حضرت آدم به نیت خود که نشان دادن قدسیت این صحنه می‌باشد، رسیده است. رنگ سبزی که در لباس حضرت آدم مشاهده می‌شود نشانه گوهر کمال یافته وجود و نفس مطمئنه اوست. فرشته‌ها با رنگ‌هایی متنوع تعادلی میان سردی و گرمی تصویر ایجاد نموده‌اند. (مهدی زاده، ۱۳۹۴: ۱۱) طلا و رنگ طلایی در نگارگری، اغلب در مواردی به کار رفته است

این بار نگارگر با نگاهی اغراق آمیز و عرفانی فضای آکنده از شعله مقدس را در اطراف حضرت آدم به تصویر کشیده است. فضایی که آدم (ع) به هنگام آفرینش و در زمانی که فرشتگان در مقابل او و برای تسبیح خداوند متعالی که اشرف مخلوقات را خلق کرده به سجده رفته‌اند. استفاده از رنگ طلایی در این

طبق‌هایی از شعله‌های زرین به نشانه تقدس به‌نوعی اغراق در زمینه فرامادی بودن جایگاه حضرت آدم در این نگاره‌ها دارد و نشانگر پاکی و نورانیتی است که به‌عنوان موهبتی الهی بر انبیاء اهداء شده است. (تصاویر شماره ۴ و شماره ۵)

تصویر ۵: فرشته‌هایی که برای حضرت آدم شعله مقدس می‌آورند. نسخه، ۱۵۷۰ م، موزه لوور پاریس (Romani, 2008: 156)

۱ - ۳ - تاج و تخت خلیفه الهی: همان‌طور که در قصص الانبیاء نیشابوری آمده خداوند پس‌از اینکه آدم (ع) را به‌عنوان خلیفه و جانشین خود بر روی زمین معرفی کرد برای او تاج و تختی از زر سرخ فرستاد. تجسم کردن تاج و تخت برای حضرت آدم از دیگر نشانه‌هایی است که نگارگران بسیاری برای تأکید بر موقعیت آدم (ع) از آن استفاده کرده‌اند و با الهام از حکایت قصص الانبیاء نیشابوری آن را در نگاره‌های خود مورد استفاده قرار داده‌اند. حتی گاهی فرشته‌ای را در حال تقدیم تاج به حضرت آدم به تصویر درآورده‌اند. در نگاره‌ای مربوط به تاریخ طبری حضرت آدم بر بالای تخت خود ایستاده است، تختی که پلکانی زرین دارد و آدم (ع) با بالا رفتن از این پلکان، رفیع بودن جایگاه خود نسبت به دیگر شخصیت‌های صحنه را مورد تأکید قرار داده است. در این نگاره به نظر می‌رسد تزئینات قسمت‌های مختلف تخت از یاقوت قرمز و جواهرات دیگر است. تاج زرینی که بر سر حضرت آدم است، لباس‌های فاخری که بر تن دارد و اینکه سر حضرت

نگاره از همان نمادهای تقدسی است که در نگارگری اسلامی بسیار مورد استفاده قرار گرفته است. حتی طرز نشستن آدم (ع) در این نگاره و دست‌های او که در زیر آستین‌های بلندش به نشانه تواضع و فروتنی پنهان شده، فضای عرفانی و صوفیانه نگاره را دوچندان کرده است و او را بنده‌ای تسلیم امر پروردگار خویش نشان می‌دهد.

۱ - ۲ - فرشته‌ها با طبق‌هایی از نور: فرشتگان پیام‌آوران بالداری هستند که میان خدایان و بشر ارتباط ایجاد می‌کنند (هال، ۱۳۸۳، ۲۶۰) می‌توان گفت تلفیق پیکر انسان با بال‌های بزرگ از دیرباز نمادی از انسان - خدا محسوب می‌شده است و حضور فرشته‌ها در درگاه خداوند و واسطه بودن آنان میان بارگاه الهی و انسان باعث شده که فرشته‌ها در ترکیبی از پیکر انسان و بال‌های پرنده به ظهور برسند. حضور فرشته‌ها در بسیاری از نگاره‌ها تداعی‌کننده فضایی قدسی و آسمانی است بنابراین در اکثر نگاره‌هایی که مربوط به حکایت آدم (ع) و حوا است دیده می‌شوند.

تصویر ۴: فرشته‌هایی که برای حضرت آدم شعله مقدس می‌آورند. قصص الانبیاء، صفوی، ۹۸۲ ه.ق، توپقاپی سرای، استانبول به شماره H1۲۲۷ (Milstein, 1999: 293)

در تعدادی از نگاره‌ها آدم (ع) علاوه بر اینکه شعله مقدسی در اطراف سر دارد فرشته‌هایی نیز در بالای سر او در حال پروازند و گاهی بر سر او شعله مقدس می‌ریزند و یا با طبقی از شعله مقدس در برابر آدم (ع) ایستاده و در حال تقدیم این شعله به آن حضرت هستند. حضور این فرشته‌ها در اطراف حضرت آدم و

آدم حتی از کادر نگاره نیز بیرون زده و بالاتر قرار گرفته است و نوشتن عنوان آدم در کنار پیکره او در نگاره، همه و همه از نشانه‌هایی است که برای تأکید بیشتر بر موقعیت و جایگاه آدم (ع) توسط نگارگر به کار گرفته شده است. (تصویر شماره ۶)

تصویر ۶: آدم (ع) با تاج و تخت خلیفه الهی. (بخشی از تصویر شماره ۲)

تصویر ۷: آدم (ع) نشسته بر تخت خلیفه الهی. حبیب السیر، جلد اول، ص ۲۸، اوایل سده ۱۱ ه.ق. مجموعه کاخ گلستان به شماره ۲۲۳۷ (نگارنده)

در نگاره‌ای دیگر که به حبیب السیر اختصاص دارد نیز، آدم (ع) بر تختی از زر سرخ که در بارگاهی قرار گرفته نشسته و لباس‌های فاخری بر تن دارد، علاوه بر این نگارگر از شعله مقدس نیز در اطراف سر

حضرت آدم استفاده کرده است. در این نگاره نحوه نشستن آدم (ع) حالتی از تسلیم و خشوع در برابر پروردگارش را نشان می‌دهد. در واقع در تعداد زیادی از نگاره‌ها نحوه نشستن حضرت آدم و اینکه او سرش را پایین انداخته نشانه‌ای از تسلیم و خضوع در برابر پروردگار خویش است. (تصویر شماره ۷)

۱ - ۴- ترکیب‌بندی: از دیگر مواردی که نگارگران برای تأکید بیشتر بر جایگاه پیکره حضرت آدم در نگاره‌ها به کار بسته‌اند قرار دادن آدم (ع) در مرکز ترکیب‌بندی و کادر نگاره است. در تعداد زیادی از نگاره‌ها جایگاه حضرت آدم در مرکز توجه نگاره قرار داده شده است، حتی در مواردی که تخت آدم (ع) در میان نگاره قرار نگرفته باز چیدمان عناصر بر روی یک قوس حلزونی به گونه‌ای است که او در نقطه شروع این گردش و کانون توجه نگاره است؛ اما در بیشتر نگاره‌های این مضمون، با ترکیب‌بندی قرینه روبرو هستیم. به عنوان مثال در نگاره‌ای از قصص الانبیاء تخت حضرت آدم بر روی خط میانی نگاره قرار گرفته و فرشتگان در برابر او و در دو طرف حضرت آدم در حال سجده هستند و این موضوع باعث شده تا توجه‌ها بیشتر به سمت حضرت آدم که در میان این ترکیب‌بندی قرینه قرار گرفته جلب شود. در نگاره‌ای از مجالس العشاق آدم (ع) درست در مرکز نگاره و بر روی خطی که حدفاصل بین طبیعت سرسبز و رنگ خاکی صخره‌هاست، با بدنی عریان تصویر شده است. در این تصویر، حضرت آدم هم در مرکز نگاره قرار گرفته و هم در مرکز دایره‌ای که محیطش را فرشتگانی که بر او سجده می‌کنند تشکیل داده‌اند. (تصویر شماره ۸) ترکیب‌بندی خاص این تصویر به وضوح تمام بر مرکزیت وجود آدم تأکید نموده و برتری و محور بودن او را در خلقت هستی نشان می‌دهد.

تصویر ۸: حضرت آدم (ع) در مرکز ترکیب‌بندی دایره. (بخشی از تصویر شماره ۱)

۱ - ۵ - درخت سرو: یکی دیگر از عناصری که بر

استفاده‌ای بسیار جالب توجه برده‌اند به این شکل که اگر قصد داشتند در میان جمعیتی، دانشمند و عارف بزرگی را نشان دهند بدون توجه به سن و سال واقعی او، از محاسن بلند و سفید در صورت وی بهره می‌بردند تا نشانه‌ای باشد از کمال و پختگی و مردی جویای فضل و حکمت را با محاسن مشکی تصویر می‌کرده‌اند (امیر حسینی، ۱۳۸۹: ۶۰). باین وجود در تعداد زیادی از نگاره‌های مربوط به این مضمون، ابلیس در هیئت مردی سالخورده که در گوشه‌ای از نگاره با تفکر و حیرت در حال نگرستن به آدم (ع) است مشاهده می‌شود، در صورتی که آدم (ع) با سیمایی روشن، جوان و معصوم دیده می‌شود. نگارگر از این طریق سعی در نشان دادن درونیات و شخصیت معصوم حضرت آدم در آغاز آفرینش داشته است. شخصیتی که با وجود جوانی و شاید کم تجربه بودن، برتری به فرشتگانی دارد که سال‌ها در محضر خداوند به عبادت مشغول بوده‌اند. (تصویر شماره ۱۰ و تصویر شماره ۱۱)

تصویر ۱۰: تقابل سیمای جوان حضرت آدم (ع) همراه با شعله مقدس در برابر شمایل سالخورده ابلیس و دستمال سیاه‌رنگی که در دست حضرت آدم (ع) به نشانه نخستین مرحله عرفان قرار دارد. قصص الانبیاء، صفوی، کتابخانه ملی پاریس به شماره ۱۳۱۳ (www.gallica.bnf.fr)

جاودانگی آدم (ع) تأکید دارد وجود درخت سرو در ترکیب‌بندی است در نگاره‌ای از قصص الانبیاء حضرت آدم را نشسته بر تختی است که در پشت او درخت سروی قرار دارد به‌عنوان نمادی از جاودانگی. در واقع در این نگاره نیز از چند نماد برای تأکید بر روی موقعیت پیکره آدم (ع) استفاده شده است. نمادهایی مثل شعله مقدس، تخت خلیفه الهی، فرشته‌هایی که در حال سجده و یا آوردن تاج هستند و وجود درخت سرو در خط میانی نگاره و پشت سر حضرت آدم. درخت، نگاره را به دو بخش از لحاظ طولی تقسیم کرده و درست در میان نگاره ترسیم شده است. در طرفین آدم (ع) دو فرشته که هر کدام پیشکشی برای او در دست دارند، ایستاده‌اند و در پایین نگاره نیز دو فرشته در طرفین حوضی که بر روی خط طولی میان نگاره قرار گرفته در حال سجده هستند. در بالای نگاره شیطان و فرشته‌ای دیگر به‌صورت قرینه در دو طرف درخت سرو در پشت تپه‌ای ایستاده‌اند. (تصویر شماره ۹)

تصویر ۹: جایگاه تخت آدم (ع) در میان ترکیب‌بندی نگاره به همراه درخت سرو. قصص الانبیاء، اواخر سده ۱۰ و اوایل سده ۱۱ هـ، کتابخانه سلیمانیه، استامبول به شماره ۹۸۰H (And, 2007: 93)

۱ - ۶ - در نظر گرفتن سیمایی جوان برای حضرت آدم (ع): از دیگر نشانه‌هایی که برای به تصویر کشیدن حضرت آدم در این نگاره‌ها در نظر گرفته شده است، جوانی و تازگی و درعین حال معصومیت سیمای حضرت آدم است. نگارگران در نقاشی‌های خود برای متمایز ساختن نقش دانش‌اندوزان و عرفا از محاسن

تصویر ۱۱: نمونه‌ای دیگر از تقابل سیمای جوان حضرت آدم در برابر شمایل سالخورده و تیره ابلیس. (بخشی از تصویر شماره ۵)

نتیجه‌گیری

در نگارگری اسلامی تصویرگری مقدسین روندی نمادین داشته است. در واقع استفاده از نشانه‌هایی خاص و نمادین برای نشان دادن شخصیت‌های قدسی، بیشتر برای رساندن مفهوم و محتوای نسخه‌های مورد نظر بوده است. این امر می‌تواند هم مبتنی بر نوع قرائت نگارگر از حکایت مربوطه باشد و هم وابسته به اندیشه و بینش حامی اثر که غالباً سلاطین و امرا بوده‌اند. تعدادی از نمادها و نشانه‌های بصری مورد استفاده به صورت نشانه‌ای قراردادی در تمامی نگاره‌ها مورد استفاده قرار گرفته است، باین وجود تنوع این نگاره‌ها نشان می‌دهد که تمامی آن‌ها از الگوی واحدی برای به تصویر درآوردن این صحنه استفاده نکرده‌اند و نگارگران بر اساس نوع نسخه، خلاقیت و همین‌طور بینش حامی اثر تغییراتی را در نگاره مورد نظر خود داده‌اند. در بررسی شمایل‌نگاری حضرت آدم در این نگاره‌ها تفاوت قابل ملاحظه‌ای در نوع ترسیم چهره آدم و شخصیت‌های دیگر نگاره از جمله فرشتگان به چشم نمی‌خورد. باین حال نگارگر با توجه به ویژگی‌ها و خصوصیات فرازمینی شخصیت حضرت آدم با استفاده از رنگ‌های روشن و همچنین جوان تصویر کردن چهره و ظاهر او سعی در بهتر نشان دادن منظور خود که همانا تقدس و پاکی این شخصیت بوده، نموده است و همان‌گونه که در جدول شماره ۳ نیز دیده می‌شود این شاخصه یکی از پرتکرارترین نشانه‌های مورد استفاده نگارگران برای پیکره حضرت آدم بوده است. از دیگر ویژگی‌هایی که در این نگاره‌ها شاهد آن هستیم استفاده از نمادهایی چون شعله مقدس و همچنین قرار دادن این شخصیت در کانون توجه نگاره است که تأکیدی بر مقدس و متفاوت بودن این پیکره باشخصیت‌های دیگر حکایت دارد. نگارگر با استفاده از سنت‌های قراردادی نگارگری اسلامی و پایبندی به گذشته و همچنین خلاقیت خود، به

بر پایه مفاهیم اسرارآمیز عارفانه رده بدن لطیف نوزاد که اولین بخش از هفت مرحله عرفان است به حضرت آدم (ع) تعلق دارد که بارنگ سیاه نشان داده می‌شود و نشان از حریمی مقدس و دست‌نیافتنی دارد. نگارگران این رنگ را با توجه به خلاقیت خود در بخش‌های مختلفی از پیکره نشان می‌دهند و در نگاره‌ای از مضمون سجده فرشتگان بر حضرت آدم (ع) (تصویر شماره ۱۰) همان‌طور که مشاهده می‌شود دستمالی که در دست حضرت آدم (ع) قرار دارد به رنگ سیاه تصویر شده است.

در انتهای بحث فراوانی نمادها و نشانه‌های تقدس در ۱۰ نگاره مورد بررسی در جدولی نشان داده شده است (جدول شماره ۳) و همان‌گونه که مشاهده می‌شود در نظر گرفتن سیمایی جوان و درعین حال معصوم و همچنین استفاده از هاله مقدس از پرتکرارترین نشانه‌ها و نمادهایی است که برای پیکره حضرت آدم (ع) از سوی نگارگران در نگاره‌های مختلف مورد استفاده قرار گرفته است.

جدول ۳: فراوانی نمادها و نشانه‌های تقدس در نگاره‌های

مورد بررسی

نوع نماد	مجالس المشائق	جنب السیر	قصص الانبیاء	قصص الانبیاء	مجالس المشائق	نفحات الاسرار	قصص الانبیاء	قصص الانبیاء	طریح طبری
هاله مقدس									
فرشته‌هایی با طبق‌هایی از نور									
تخت خلیفه الهی									
تاج خلیفه الهی									
تأکید از طریق ترکیب بندی									
سرو نماد جاودانگی									
سیمای جوان آدم (ع)									
آدم (ع) عریان									

Seyed Qotb, *Jelve-Y- Honar*, No:14, pp:25-33 (Text in Persian).
 Romana Romani, F. (2008). *Ancient Islam*. White Star Publishers.
 Soudavar, A. (2001). *Art of the Persian Courts*, M. shemiran, Tehran: Karang (Text in Persian).
 Yahaqqi, M. J. (2007). *A Dictionary of Myths and Narrative Symbols in Persian Literature*, Tehran: Farhang Moaser (Text in Persian).
 Websites:
[\(www.gallica.bnf.fr\)](http://www.gallica.bnf.fr)(2012/08/04)
[\(www.artbible.net\)](http://www.artbible.net)(2013/03/17)

شمایل‌نگاری از حضرت آدم پرداخته است. استفاده نگارگران از نشانه‌های مختلف تصویری همچون رنگ طلایی، حضور فرشتگان، هاله مقدس، شعله‌ها و طبق‌هایی از نور به‌عنوان جلوه‌های بصری تقدس نشان‌دهنده نوعی شمایل‌نگاری نمادین در این نگاره‌هاست.

منابع

قرآن مجید

آزند، یعقوب (۱۳۸۷). *مکتب نگارگری هرات، تهران: فرهنگستان هنر.*
 آزند، یعقوب (۱۳۸۴). *مکتب نگارگری تبریز و قزوین - مشهد، تهران: فرهنگستان هنر.*
 امیر حسینی، مرتضی خلیج (۱۳۸۹). *رموز نهفته در هنر نگارگری، تهران: نشر آبان.*
 سودآور، ابوالعلاء (۱۳۸۰). *هنر دربارهای ایران، ت: ناهید محمد شمیران. تهران: کارنگ.*
 مهدی زاده، علیرضا (۱۳۹۴). *مقایسه تطبیقی نگاره معراج در خمسه نظامی و فال‌نامه طهماسبی، جلوه هنر ۱۴: ۱۷-۵*
 موسوی لر، اشرف السادات و یاقوتی، سپیده (۱۳۹۴). *تبیین جلوه‌های تصویری آیات قرآن با تکیه بر نظریه هنری سید قطب، جلوه هنر ۱۴: ۲۵ - ۳۳*
 هال، جیمز (۱۳۸۳). *فرهنگ نگارهای نمادها در هنر شرق و غرب. ترجمه رقیه بهزادی، تهران: فرهنگ معاصر.*
 یاحقی، محمدجعفر (۱۳۸۶). *فرهنگ اساطیر و داستان‌واره‌ها در ادبیات فارسی، تهران: فرهنگ معاصر.*

References

The Holy Quran
 And, M. (2007). *Minyaturlerle Osmanli Islam Mitologyasi*, Istanbul: YKY.
 Azhand, Y. (2005). *Tabriz, Qazvin - Mashhad Painting*, Tehran: Iranian Academy of the Art (Text in Persian).
 Azhand, Y. (2008). *Painting School of Herat*, Tehran: Iranian Academy of the Art (Text in Persian).
 Canby, Sh. (1990). *Persian Master*, Marg Publication.
 Hall, J. (2004). *Illustrated Dictionary of Symbols in Eastern and Western Art*, Behzadi, Tehran: Farhang Moaser (Text in Persian).
 Khalaj Amirhoseini, M. (2010). *Secrets Hidden in Islamic Painting*, Tehran: Aban (Text in Persian).
 Mehdizadeh, A. (2015-2016). Comparative of "Levitation" (Miraj) Image on Khamseh of Nezami and Falname Tahmasebi, *Jelve- Y - Honar*, No:14, pp: 5-17 (Text in Persian).
 Milstein, R.; Ruhrdanz, K.; Schmitz, B. (1999). *Stories of The Prophet*, California: Mazda.
 Mousavilar, A.; Yaghootti, S. (2015-2016). Illustrative and Literary Manifestations Expression of Quran Verses Based on Artistic Illustration Theory By